

ƏLİ ƏHMƏDOV

*AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı***XIX ƏSRİN AXIRI – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAKI QUBERNİYASINDA
SUVARMA SİSTEMLƏRİNİN YARADILMASI TARIXINDƏN**

Azərbaycanda suvarma əkinçiliyi qədim tarixə malikdir. Buna misal olaraq Muğanda mövcud olmuş Govur arxı misal göstərmək olar. Bəzi müəlliflər bu arxın sasanı hökmdarı Qubad şah tərəfindən çəkildiyini (1, 2), digər müəlliflər isə bu arxın eramızın II əsrinin sonunda çəkildiyini qeyd edirlər (2, 139).

Bəhs olunan dövrdə Bakı quberniyasında zəngin su mənbələri, xüsusilə Kür və Araz çayları olduğu halda, bəhs olunan dövrdə burada suvarma sistemi zəif inkişaf etmişdi. Kür və Araz çaylarından çəkilmiş arxlar ayrı-ayrı mülkədarlara məxsus idi və kəndlilərin suya olan tələbatını ödəmirdi. Xəzinə kəndlilərinin istifadəsində suvarılan torpaqlar az idi.

Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çar hökuməti Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda əkinçiliyi, pambıqçılığı inkişaf etdirmək üçün müəyyən tədbirlər gördü. 1856-1862-ci illərdə Qafqazın canişini olmuş knyaz A.İ. Baryatinski iki xarici su mütəxəssisini – Belli və Qabbı Tiflisə dəvət etmiş, onlara Qazafqaziya torpaqlarının suvarma sisteminin layihəsini hazırlamağı tapşırırmışdı (4, 337).

Belli və Qabb Kür və Araz çaylarından uzunluğu 4,5 min verst olan kanallar çəkilməsini layihələşdirmişdi. Bu layihələrə görə Mil düzündə 279,5 min desyatin torpağı suvarmaq üçün 194 verst uzunluğunda kanal, Muğan düzündə isə ümumilikdə 275,3 min desyatin torpağı suvarmaq üçün birinin uzunluğu 145 verst, digərinin uzunluğu 99 verst olan iki kanal çəkilməli idi (4, 337). Lakin bu layihələrin həyata keçirilməsi o dövr üçün böyük məbləğ olan 200 milyon manat vəsait tələb etdiyi üçün çar hökuməti daha az vəsait tələb edən layihələrə üstünlük verdi.

Bu məqsədlə 1879-cu ildə Mil düzü rus mühəndisləri Psarev və İvanov tərəfindən tədqiq edildi. 1880-ci ildə Mil düzündə kanal çəkilişini layihələşdirmək üçün mühəndis-polkovnik S.A. Veys fon Veysenqot buraya ezam edilir (4, 338). Veys fon Veysenqot 1881-ci ildə Mil düzündə 40 min desyatin torpağın suvarılmasını nəzərdə tutan və dəyəri 0,5 milyon manat olan layihə tərtib edir (4, 338).

Bu işlərin davamı kimi 1888, 1891, 1894, 1895-1896-cı illərdə general İ. Jilinskinin rəhbərliyi altında bir qrup mühəndis Kür və Araz çayları hövzəsində suvarma sistemlərinin qurulması və kanallar çəkilməsi məqsədilə tədqiqatlar aparır. General Jilinskinin ekspedisiyasında olan mühəndis Navrotski smeta dəyəri 1320 min, uzunluğu 189 verst olan və 30,7 min desyatin sahənin suvarılmasını nəzərdə tutan Baş Muğan kanalının layihəsini hazırlayır (4, 338).

Mənbələrin birində qeyd olunur ki, 1885-1886-cı illərdə Amerikadan gətirmiş pambığı əkmək məqsədilə Qafqaza ezam edilmiş mütəxəssislər bu yer üçün Muğan düzündü seçirlər. Sınaq üçün buraya 38 pud Amerika pambığının toxumu gətirilir və ön qabaqcıl kəndli təsərrüfatlarına paylanır. Kəndlilərə rus və tatar dillərində çap edilmiş təlimatlar paylanır, pambığın becərilməsinə dair şifahi göstərişlər verilir. Əmir xan Şirvanski və digər kəndlilər hər desyatından 25-40 pud pambıq götürürlər (1, 64).

Bu dövrdə Bakı quberniyasının xəzinə kəndlilərinin istifadəsində olan torpaqların cəmi 19 faizi suvarılan torpaqlar idi. Belə ki, Bakı qəzasında xəzinə kəndlilərinin istifadəsində olan əkinə yararlı 110526 desyatin torpağın 1017 desyatin, Göyçay qəzasında əkinə yararlı 115730 desyatin torpağın 44871 desyatini, Cavad qəzasında olan 140637

desyatının 40960 desyatını, Quba qəzasında olan əkinə yararlı 274788 desyatının 55568 desyatını, Lənkəran qəzasında olan əkinə yararlı 186306 desyatının 76385 desyatını, Şamaxı qəzasında olan əkinə yararlı 222604 desyatının 50950 desyatını suvarılan torpaqlar idi (3, 11-12).

Azərbaycanda kapitalizmin inkişaf etdiyi, Rusiyanın toxuculuq sənayesinin pambığa tələbatının artdığı bir dövrdə pambıq əkinlərinə, suvarılan torpaqlara tələbat artdı. O dövrdə Muğan düzündə qışlayan yerli əhali əsasən maldarlıqla və taxıl əkməklə məşğul olduğu üçün çar hökuməti Mil və Muğan düzünə Rusiyadan kəndlilər köçürür və burada pambıqçılığı, onunla əlaqədar suvarmanı yaxşılaşdırmaq üçün müvafiq tədbirlər görməkdə davam edirdi. 1893-cü ildə Bakı qubernatoru rus çarına müraciət edərək Kür və Araz çaylarında suyun nizamlanması, daşqınların qarşısının alınması və çayların suyundan Muğan düzünün suvarılmasına kömək göstərməyi xahiş edir. Bu müraciətə cavab olaraq Rusiyanın əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyi Muğan düzünə mühəndis Navrotskinin rəhbərliyi ilə bir qrup mütəxəssis göndərir. Bu mütəxəssislər general İ.Jilinskiyin rəhbərliyi ilə 1894-1896-cı illərdə Muğanda tədqiqat aparır və 31 min desyatın torpağın suvarılması layihəsini tərtib edir (5, 12).

Bakı qubernatorunun növbəti xahişi əsasında Rusiya əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyinin növbəti ekspedisiyası Kür və Araz çaylarından suvarma kanalları çəkilməsi və bu çayların suyunun nizamlanması məsələsini öyrənmək məqsədilə Muğan düzünə gəlir. Ekspedisiya 1895-ci ilin yanvarından 1896-cı ilin sonunadək burada tədqiqatlar və müşahidələr aparır. Bu komissiyanın üzvü ixtisasca aqronom olan S.A.Melik-Sarkisyan 1897-ci ildə Peterburqda çap etdirdiyi "Muqanskaya step" kitabında o dövrdə yerli əhalinin öz gücü ilə Araz çayından çəkdiyi arxların sayı, su tutumu, uzunluğu, su verdiyi torpaq sahələri, arxların sahibləri, fəaliyyət müddəti haqqında ətraflı məlumatlar vermişdir. Onun verdiyi məlumata görə Muğan düzünün orta yay temperaturu $25,55^{\circ}\text{C}$ -dır ki, bu da Barselona, Tunis, Mərakeş, Madrid kimi yerlərdən yüksək, İsgəndəriyyə şəhərindəki temperatura yaxındır (1, 6).

Müəllif o dövrdə Muğanda mövcud olmuş kanallar haqqında aşağıdakı məlumatları verir (1, 48).

№	Kanalın adı	Kanalın məxsus olduğu kəndin adı	Kanalın ölçüləri (sajenlə)			Kanalın fəaliyyət göstərdiyi müddət (gün)	Kanalın suvardığı torpaqların sahəsi (desyatınla)
			Uzunluğu	Eni	Dərinliyi		
1	Burxan arxı	Petropavlovskoe	1100	1.6	0.6	20-25	1140
2	Vəlican arxı		1100	1.6	0.6	20-25	
3	Nazalnik arxı		1100	1.6	0.6	20-25	
4	Xalib arxı	Qalaqayın	1000	1.95	0.48	25-30	660
5	Dəli arxı	Qıraqlı	150	1.93	0.61	20-25	610
6	Qıraqlı arxı	Qıraqlı	175	2.0	0.55	20-25	
7	Yaxtıkən arxı	Minbaşılı	1500	1.9	0.85	25-35	180
8	Gödəkli arxı	Mulday	1450	1.58	0.45	25-35	210
9	Mirzə Murad arxı	Saatlı	1200	1.36	0.35	25-35	468
10	Kələmli arxı	Molla Vaizli	1150	1.75	0.52	25-35	301
11	Əli Soltanlı arxı	Əli Soltanlı	1475	1.56	0.6	25-35	480
12	Get-Geri arxı	Poti	950	0.5	0.5	25-35	250
13	I Qalacalar arxı	Böyli	950	0.5	0.5	25-35	250
14	Kezili arxı	Böyli		0.5	0.5	25-35	250
15	II Qalacalar arxı	Qalacalar	500	0.5	0.32	20-35	220

16	Kənd arxı	Gümüşlü	300	0.6	0.5	25-35	360
17	Çat arxı	Qaralar	500	0.62	0.6	25-35	720
18	Dırov arxı	Qaralar	1000	1.0	0.8	25-35	
19	Qatır arxı	Qaralar	1880	1.32	0.86	25-35	
20	Qaraqaşlı arxı	Qaraqaşlı	540	1.16	0.63	35-40	295
21	I Dovşan arxı	Mürsəlli	750	1.12	0.6	25-35	520
22	II Dovşan arxı	Mürsəlli	475	1.32	0.76	25-35	
23	Qızıl arxı	Şirvan xanlarına	-	-	-	-	-
24	Xaki arxı	Şirvan xanlarına	-	-	-	-	-
25	Basabas arxı	Çaxırlı	1000	1.5	0.56	90	220

Bu kitabın verdiyi məlumata görə o dövrdə Muğanda daimi fəaliyyət göstərən iki kanal olub. Bunlardan biri Qızıl arx, digəri Xaki arx olub. Qızıl arx Şirvanlı xan Ağa xanın torpaqlarını, Xaki arx isə digər Şirvan xanı Cavad xan Şirvanskinin torpaqlarını suvarıb və bu kanalların sahibi də adı çəkilən xanlar olub. Müəllif göstərir ki, Qızıl arx saniyədə 0,12 kub sajen su verirmiş (1, 44).

Müəllif qeyd edir ki, adı çəkilən arxlar öz suyunu Araz çayından götürür və bir-birinə paralel çəkilib. Xan torpaqlarını icarəyə götürən kəndlilər bu arxların suyundan istifadə üçün əldə etdikləri məhsulun 1/3-dən 1/2-yə qədər vergi verirlər (1, 45).

Bu mənbədə Basabas arxı haqqında da geniş məlumat verilib. Müəllif göstərir ki, bu arx öz suyunu Araz çayından götürür, uzunluğu 2 verst, eni 1,5 sajen, dərinliyi 0,5 sajendir, 90 gün fəaliyyət göstərir, 220 desyatın torpağı suvarır. Bu arx Çaxırlı kəndinə məxsusdur və bir ilə çəkilmişdir (1, 48).

Ekspedisiyanın rəyinə görə gələcəkdə Araz çayından çəkiləcək kanallar öz başlanğıcını Qızıl arx və Xaki arxdan yuxarı götürməlidir ki, daha çox sahəni suvara bilsin. Lakin xəzinə kəndliləri belə kanalı öz gücləri ilə çəkməyəcəklər. Çünki yerli əhalidə belə yaxşı işə həmrəylik müşahidə olunmur (1, 46).

Araz və Kür çaylarının hər il daşaraq Muğan düzündə məskunlaşan yerli və köçürülmə rus kəndlilərinin yaşayış evlərini, əkinlərini məhv etdiyini, Kür çayı boyunca çəkilən dambaların (bəndlərin) səmərə vermədiyini, bu ərazinin pambıqçılıq üçün əlverişli olduğunu nəzərə alan çar hökuməti 1896-cı ildə Araz çayında suyu nizamlamaq üçün şlüz tikdi, artıq su mövcud arxlar vasitəsilə kəndlilərin əkin yerlərinə buraxıldı (6, v. 4-5).

1900-cü ildən başlayaraq Kür və Araz çaylarından Muğan düzünə su çıxarmaq üçün tədqiqat işləri aparılmasına 37 min manat məbləğində pul ayrılmışdı (14, 203). Həmin vəsait hesabına və yerli əhalinin köməyi ilə 1000 desyatın sahəni suvaran Sarı çala kanalı inşa edilmişdir. Burada su əvvəlcədən təbii çalaya doldurulur, oradan əkin sahələrinə yönəldilirdi. Bu ərazidə pambıq və taxıl əkilən üçün Rusiyadan köçürülmüş kəndlilərdən ibarət Nikolayevski qəsəbəsi salınır.

1901 və 1902-ci illərdə çar hökuməti tərəfindən buraxılmış vəsaitin artıq qalmış 1500 manatı hesabına Kür və Arazın qovuşduğu Petropavlovsk kəndi yaxınlığında Şimali Muğanda Qolitsin suvarma şəbəkəsinin başlanğıcını qoyan Aşağı Qolitsin kanalı çəkilir (12, 203). Çar hökuməti Aşağı Qolitsin suvarma sahəsini gələcəkdə daha da inkişaf etdirmək məqsədilə Şimali Muğanda 1600 desyatın sahəni suvarılmasına imkan verən yeni layihələri həyata keçirməyə icazə verdi. 1903-cü ilin sonunda bu layihəyə Rusiyanın Əkinçilik və Dövlət Əmlakı Nazirliyində baxılmış, ona əlavələr edilmiş və layihələşdirilmiş işlərə vəsait ayrılması qərara alınmışdı. Layihəyə əsasən əvvəllər mövcud olmuş, yuxarıda adları çəkilən Qızıl arx və Xaki arxların yerində uzunluğu 60 verst olan iki kanal çəkilməli idi. Lakin maliyyə çətinliyi üzündən bu layihəni həyata keçirmək mümkün olmamışdı (13, 1177).

1905-ci ildə daş-mədən mühəndisi Koritsin tərəfindən Muğanın şimal hissəsində sudan istifadə olunması üzrə kəşfiyyat işi aparılmış və layihə tərtib edilmişdir.

Bakı qubernatorunun 23 mart 1906-cı ildə Qafqaz canişininin göndərdiyi məktubda Mil və Muğan düzündə pambıqçılığı inkişaf etdirmək üçün Kür və Araz çaylarından Muğan düzünə kanallar çəkilməsinin vacib olduğu bir daha qeyd edilirdi (7, v. 10-36).

1907-ci ildə Araz çayından çəkilməsinə başlanılmış Yuxarı Qolitsin kanalı Saatlıdan 25 verst məsafədə Aşağı Qolitsin kanalı ilə birləşdirildi. Bu kanal baş şlüz və qolları ilə birlikdə 1908-ci ilin yazında çəkilib başa çatdırıldı (14, 131).

Bakı qubernatorunun Qafqaz canişininə göndərdiyi 24 may 1908-ci il tarixli məktubda Muğanın cənubundan torpaqları suvarmaq üçün Bəhramtəpə deyilən yerdən kanal qazıb Araz çayının suyunu yönəltmək xahiş olunur. Bu məktubda kanalın keçəcəyi ərazilərdə Rusiyadan köçürülmüş molokan və kazakların yerləşdirilməsi, kanalın Rus-İran sərhədi boyu çəkilməsi xahiş olunur. Bu məktubda İrandan keçib Muğanda məskunlaşan rus kəndlilərini və yerli əhalini qarət edən Şahsevən tayfalarının qarşısını almaq üçün Bəhramtəpədən çəkiləcək kanalın enli və dərin qazılmasını nəzərdə tutmaq xahiş olunur (7, 41).

1908-ci ildə Muğan düzündən suvarılması məqsədi ilə Qafqaz su müfəttişliyi tərəfindən yeni layihə hazırlanır. Layihənin smeta dəyəri 5 milyon manat təşkil edir. Bu layihə Torpaq quruculuğu və əkinçilik üzrə baş idarə tərəfindən bəyənilir (8, 140). Bu layihəyə görə Muğanın mərkəzi hissəsi Araz çayından başlanğıc götürən üç magistral Yuxarı, Orta və Aşağı kanallar vasitəsilə suvarılmalı idi. Bu kanallar vasitəsilə 142 min desyatin torpağın suvarılması nəzərdə tutulurdu (8, 140). 1909-cu il iyunun 17-də bu layihə Rusiyanın Dövlət Şurası və Dövlət Dumasında müzakirə edilib bəyənilir. 8000 desyatin torpağın suvarılması üçün Yuxarı kanalın çəkilməsinə 107620 manat pul ayrıldı. 1909-cu ilin sonunda bu kanalın birinci hissəsinin çəkilməsinə başlandı və 1910-cu ilin sonunda çəkilib başa çatdı (8, 143). Yuxarı kanal Mürsəlli kəndi yaxınlığında Araz çayından çəkilmiş və ondan 24 verst məsafədə Ozon arx kanalı ilə birləşdirilmişdi. Ozon arxın uzunluğu 216 verst olub Arazın daşması nəticəsində əmələ gəlmiş Ağçala gölü ilə birləşirdi (14, 132). Bu kanalın qalan hissəsi 1913-cü ildə tikilib qurtardı (15, 198). Muğanın mərkəzi hissəsini suvarmaq üçün çəkilmiş bu kanala Yuxarı Vorontsov kanalı adı verildi.

Qafqaz canişinin köməkçisinin 11 yanvar 1911-ci il tarixli məktubunda Mil, Muğan və Şirvan düzünə Kür və Araz çaylarından kanallar çəkmək məqsədilə su mühəndisi Lindleyni Muğana dəvət olunması, torpaqların şoranlaşmasının qarşısını almaq üçün bu ərazilərdə şor kanallarının çəkilməsi haqqında məlumat verilir (6, 29).

Arxiv sənədlərində 1910-1911-ci illərdə mühəndis Palaşkovskinin rəhbərliyi ilə Araz çayından, Bəhramtəpə deyilən yerdən yeni kanal çəkilməsi, kanalın çəkilməsi üçün işçi qüvvəsinin çatışmaması, mühəndis Palaşkovskinin vaxtsız ölümü haqqında məlumatlar verilir (6, 1).

Yuxarıda adı çəkilən Orta və Aşağı kanalların inşası 1911-ci ildən 1916-cı ilədək tikilib başa çatdırıldı və onlara da Mərkəzi Vorontsov və Aşağı Vorontsov kanalları adı verildi. 1902-1917-ci illərdə dövlət tərəfindən Muğanda 4 iri kanal çəkildi, Kür və Araz çayları üzərində 100-dən çox su vuran qurğu quraşdırıldı. Görülən işlərin nəticəsində Muğan düzündə 200 min desyatin torpağın suvarılmasına imkan yarandı. Əgər 1900-cu ildə 2 min desyatin sahədə pambıq əkilirdisə, 1913-cü ildə 150 min desyatin sahədə pambıq əkilirdi (9, 81).

Suvarma qurğularının quraşdırılmasına xüsusi kapital, suvarma kanallarının çəkilməsinə isə dövlət kapitalı cəlb edilmişdi. Suvarma qurğularının quraşdırılması və ka-

nalların çəkilməsi Muğanda torpaqların qiymətini qaldırdı. Kanalların çəkilməsinə qədər əsasən otlaq kimi istifadə edilən Muğan torpaqlarının 1 desyatini ildə 15-20 qəpik gəlir verirdisə, suvarıldıqdan sonra bu torpaqlar ildə 100 manat gəlir verirdi. Buna görə suvarılan torpağın 1 desyatinin qiyməti 4 manatdan 400 manata qalxdı (10, 115).

1900-1917-ci illərdə Kür çayı üzərində qurulmuş su çarxları su vuran stansiyalarla əvəz edildi.

Pambıq əkinlərini suvarmaq üçün görülən işlərdən biri də Kür çayı üzərində su vuran qurğuların (Vodokaçka) qurulması idi. Muğanda ilk belə qurğu 1901-ci ildə Petropavlovka kəndi yaxınlığında, Kür çay üzərində mühəndis Karokorov tərəfindən qurulmuşdu (16, 514). 1901-ci ildə belə bir qurğu Salyan yaxınlığındakı Qaraqaşlı kəndində quraşdırılmışdı (11, 33).

1904-cü ildə Cavad qəzasında su vuran qurğuların sayı 35-ə çatmışdı. Bakı quberniyası üzrə cəmi 48 suvaran qurğu var idi ki, bunlar da saniyədə 2 kub sajen su verirdi (17). Hər su vuran nasos gündə 1800-2200 min vedrə su vura bilirdi. Su nasosları 35-40 at gücündə olan buxar maşınları ilə hərəkətə gətirilirdi. Mühərriklər üçün yanacaq Bakıdan gəmilərlə, Kür çayı vasitəsilə gətirilirdi (18). Suvuran qurğularının sahibləri suvarıcıları sahənin məhsulunun yarısına qədərini vergi kimi alırdılar.

Suvarma işi Bakı quberniyasının digər qəzalarında da inkişaf etmişdi. Belə ki, Şirvan düzünü cənub-şərq hissəsində 15 kəndin torpağı öz başlanğıcını Aquşa (Aquşa – Ağ quş mənasında olub, Salyan şəhəri yaxınlığında Kür çayından ayrılan qoldur. Uzunluğu 63 km-dir. Mənsəbi Xurşidçəlidir. Qızılağac qoruğundan keçərək Qızılağac körfəzinə tökülür. Hal-hazırda Kürün səviyyəsi endiyindən axım yoxdur) (21) çayından götürən 90 kanal vasitəsilə suvarılırdı. Suvarılan torpaqların sahəsi 5313 hektara çatırdı (11, 30).

Cavad qəzasında suvarma vasitələrindən biri də suçıxaran taxta çarxlar idi. Kəndlilər at ilə işlədilər bu qurğular vasitəsilə Kür və Aquşa çaylarından su götürüb öz əkinlərini və bağlarını suvarırdılar. Bir çarxın köməyi ilə bir mövsüm ərzində cəmi 4 desyatın əkin yerini suvarmaq mümkün idi. Kür çayı üzərində 852 belə çarx quraşdırılmışdı (11, 32).

1917-ci ilə qədər Aquşa çayı üzərində 600-ə qədər belə suçıxaran çarx fəaliyyət göstərmişdi. Lakin 1918-1920-ci illərdə İrandan Azərbaycan ərazisinə basqınlar edən Şahsevən tayfaları bu çarxların bir hissəsini sıradan çıxarmışdı (11, 32). 1900-cü ildən etibarən Kür və Aquşa çayları üzərində buxar maşınlarının köməyi ilə hərəkətə gətirilən su vuran motorların quraşdırılmasının böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Suçıxaran qurğuların sahiblərinin çoxu pambıq alveri ilə məşğul olan, suvarılan torpaq üçün məhsulun 1/3, yaxud 1/4 kəndlilərdən alan möhtəkiirlər idi. Onlar bu bərdə əvvəlcədən kəndlilərlə müqavilə bağlayırdılar. Suçıxaran qurğuların bir qismi isə yerli bəy və varlı kəndlilərə məxsus idi. Kür çayı sahilində olan 37, Aquşa çayı sahilində quraşdırılmış 13 suçıxaran qurğu onlara məxsus idi (11, 33).

Bəzən suçıxaran qurğu sahibləri ilə kəndlilərin mənafeyi uyğun gəlmirdi. Belə ki, kəndlilər arpa və buğda əkməyə üstünlük verir, sahibkarlar isə onlardan pambıq əkməyi tələb edirdilər. Belə ziddiyyət olduqda su qurğularının sahibi öz su qurğularını söküb başqa yerə aparırdılar. Bu səbəbdən 1909-cu ildə Kür çayı üzərində onların sayı 24-ə enmişdi (11, 33). 1905-1906-cı illərdə ermənilər Cavad və Göyçay qəzalarındakı çayların üstündə quraşdırılmış suçıxaran qurğuların çoxunu dağıtmış və yandırmışlar (11, 33).

1910-cu ildən başlayaraq Kür çayı üzərində suvuran qurğuların sayı yenidən artmağa başlayır. 1915-ci ildə Kür çayı üzərində 100-ə qədər suvuran qurğu var idi (11, 33).

1914-cü ildə Göyçay qəzasında 20-dən artıq su vuran qurğu var idi. Həmin ildə Azərbaycanda cəmi 127 su vuran qurğu olmuşdur. 1915-ci ilin məlumatına görə Azərbaycanda 40 min desyatin torpaq su vuran qurğuların köməyi ilə suvarılırdı (11, 34).

Göyçay qəzasında suvuran qurğular Kür çayı ilə bərabər Qarasu çayı üzərində qurulmuşdu.

Bəhs olunan dövrdə vacib məsələlərdən biri də sudan istifadə məsələsi idi. XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə kimi Azərbaycanda sudan istifadə yerli adət və ənənələrlə nizamlanırdı. Cənubi Qafqazda suvarma məsələləri haqqında qanunun hazırlanması üçün 1873-cü ildə ilk komissiya yaradıldı. Uzun müddət müzakirə olunduqdan sonra layihə 3 dekabr 1890-cı ildə çar tərəfindən təsdiq olundu. Bu qanuna əsasən Cənubi Qafqazda su işlərinə rəhbərlik etmək üçün su müfəttişliyi təşkil edildi. Sudan istifadə məqsədi ilə su idarələri yaradıldı, ərazilər dairələrə bölündü. Dairə üzvləri seçkili idi. Hər bir su mühəndisi 6-dan 14-dək su dairəsinin işinə rəhbərlik etməli idi. Mirab, cuvar və su idarəsinin digər üzvləri su mühəndisinin rəhbərliyi altında işləməli idilər (20, 22-30).

Su cuvarları suyu kənd və torpaq sahibi arasında bölünməsinə, su vergisinin pul və ya məhsul şəklində toplanmasına, yeni arxların çəkilməsinə rəhbərlik edirdilər.

24 sentyabr 1892-ci ildə təsdiq edilmiş layihəyə görə Cənubi Qafqazda 75 su dairəsinin yaradılması nəzərdə tutulurdu ki, bunun da 20-si Bakı quberniyasının ərazisində yaradılmalı idi (19, v. 20-28).

Qəbul edilən qanunlar müəyyən nöqsanlara baxmayaraq Cənubi Qafqazda, o cümlədən Bakı quberniyasında sudan istifadəni nizama saldı, sudan istifadə üzrə mübahisələri, münaqişələri qismən yoluna qoya bildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Мелик-Саркисян. Муганская степь. С.-Петербург, 1897
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I cild. B., 2007, s. 139
3. ARDTA, f. 387, s. 1, iş 295, v. 11-12
4. Сумбатзаде А. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. В., 1958, s. 337
5. Брилински А. Краткие сведения об орошении, колонизации и сельском хозяйстве на Мугане. Баки, 1908,
6. ARDTA, f. 45, s. 2, iş 310,
7. ARDTA, f. 45, s. 2, iş 366,
8. Масальский Б. Орошение центральной Мугани. Ежегодник земельных улучшений, 1910. СПб. 1911
9. Сумбатзаде А. Социально-экономические предпосылки победы советской власти в Азербайджане. М., 1972, с. 252
10. Yusubov İ.N. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan pambıqçılığında kapitalizm münasibətlərinin inkişafı. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. 1957 № 7, s. 113-126
11. Talıbzadə İ.A. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarma mənbələri və suvarma vasitələri. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1969 № 4, s. 27-34
12. Петров Н. Водное хозяйство Закавказья. Ежегодник отдела земельных улучшений, 1909. СПб. 1910, с. 203
13. Кавказское сельское хозяйство. 1903 № 493, с. 1177
14. İsmayılov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı B., 1964
15. Гутишвили П.В. Иригация в Закавказье XIX-XX в.в. Труды Института Экономики АН Грузинской ССР, 1961
16. Маевский И. Машинное орошение на Мугане. Газета «Кавказское сельское хозяйство», 1904, № 514

17. Таратынов Н. Современное положение хлопководства в Закавказском крае. Газета «Кавказское сельское хозяйство», 1904 № 529 (18), 29 апреля
18. Медведев П. О водокачках в Джавадском уезде. Газета «Кавказское сельское хозяйство», 1904, № 562
19. Gürcüstan Respublikasının DTA, f. 365, s. 1, iş 3
20. Гасанов И. Закон 3 декабря 1890 г. О пользовании оросительными водами в закавказском крае. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1969, № 1, s. 22-30
21. ASE I cild B. 1976, səh. 578

ALİ AXMEDOV

Диссертант Института Истории им. А.А.Бакиханова НАН Азербайджана

СОСТОЯНИЕ И РАЗВИТИЕ ОРОШЕНИЯ В БАКИНСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Конец XIX – начало XX в.в. был периодом бурного развития хлопководства в Азербайджане. Одним из наиболее важных факторов, способствующих развитию хлопководства, является орошение. В целях орошения Мильской, Муганской и Ширванской степей в начале XX в. началось строительство ирригационных каналов. В статье подробно освещены вопросы орошения и строительства ирригационных каналов в Мильской, Муганской и Ширванской степях.

ALI AHMEDOV

dessertant of the History Institute named after A.A.Bakikhanov NAS of Azerbaijan

CANDITION AND DEVELOPMENT OF IRRIGATION AT BAKU GOVERNORSHIP AT THE END OF XIX AND AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES

This article is dedicated to the drainage system in the Baku governorship at the end of the XIX century and at the beginning of the XX century. The problem of water system over the rivers and building of channels from the Kur and the Araks is given in the article.

*Rəyçilər: t.e.d.T.T.Vəliyev, t.e.d.S.A.Məmmədov.**AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın yeni tarixi» şöbəsinin 27 fevral 2009-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №13).*